

TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

TURKOLOGIYA TURKOLOGY

XALQARO ILMIY JURNAL

ISSN 2181-2101

2025

3-4

ISSN 2181 – 2100

TURKOLOGIYA TURKOLOGY

**TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI
ILMIY JURNALI**

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТАШКЕНТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ**

**SCIENTIFIC JOURNAL OF THE TASHKENT STATE UNIVERSITY
OF ORIENTAL STUDIES**

3-4

2025

**“DEVONU LUG‘OTIT TURK” MARKAZIY OSIYODAGI TURKIY
QABILALAR ETNOGEOGRAFIYASINI O‘RGANISHDA MUHIM
MANBA**

BEXZODJON ZOKIROV

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
“Markaziy Osiyo xalqlari tarixi” kafedrasida dotsenti v.b.,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mahmud Koshg‘ariyning XI asrda yaratilgan “Devonu lug‘otit turk” asarining Markaziy Osiyodagi turkiy qabilalar etnogeografiyasini o‘rganishda manba sifatidagi roli tahlil qilindi. Asarda qarluq, yag‘mo, chigil, arg‘u, to‘xsi va xalach qabilalarining hududiy joylashuvi, ijtimoiy-siyosiy uyushmasi, iqtisodiy faoliyati va madaniy integratsiyasi ko‘rib chiqildi. Qabilalarning til va lahjalaridagi farqlar Mahmud Koshg‘ariy tomonidan aniqlangan bo‘lib, umumturkiy dialekt bilan ularning uyg‘unligi tahlil qilindi. Shu bilan birga, qabilalarning Qoraxoniylar davlati tarkibidagi siyosiy ittifoqlari, ko‘chmanchi va o‘troq aholi o‘rtasidagi integratsiya jarayonlari hamda etnik aralashuv masalalari ko‘rib chiqiladi. Asar qabilalarning davriy joylashuvi, o‘zaro siyosiy va madaniy aloqalari, shuningdek, ularning umumturkiy til va etnik identifikatsiyadagi roli nuqtai nazaridan tahlil qilindi. Qoraxoniylar davlati shakllanishi va mustahkam davlat tuzilmasiga aylanishi jarayonida qabilalarning ittifoqi, siyosiy barqarorlik va iqtisodiy qudratga qo‘shgan hissasi muhim omil sifatida ko‘rib chiqildi. Shu nuqtai nazardan, “Devonu lug‘otit turk” Markaziy Osiyodagi turkiy xalqlar etnogeografiyasini, til tarixi va madaniy integratsiya jarayonlarini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini beruvchi noyob manba sifatida baholanishi lozim.

Kalit so‘zlar: Mahmud Koshg‘ariy, Devonu lug‘otit turk, Qoraxoniylar, turkiy qabilalar, etnogeografiya, qarluq, chigil, yag‘mo, arg‘u, to‘xsi.

Аннотация: В данной статье анализируется роль труда Махмуда Кашгари «Дивану лугатит-тюрк» XI века как источника для изучения этногеографии тюркских племён Центральной Азии. Рассматриваются территориальное размещение, социально-политические объединения, экономическая деятельность и культурная интеграция племён карлук, ягмо, чигиль, аргут, тухси и халач. Различия в языке и диалектах этих племён, зафиксированные Махмудом Кашгари, анализируются с точки зрения их соотношения с общетюркским диалектом. Кроме того, исследуются политические союзы племён в составе государства Караханидов, процессы интеграции кочевого и оседлого населения, а также вопросы этнического смешения. В статье рассматриваются периодическое размещение племён, их взаимные политические и культурные связи, а также их роль в формировании общетюркского языка и этнической идентичности. В процессе становления Караханидского государства объединение племён, их влияние на политическую стабильность и экономическую мощь рассматриваются как ключевые факторы. Таким образом, «Дивану лугатит-тюрк» следует оценивать как уникальный источник, позволяющий научно анализировать этногеографию, историю языка и процессы культурной интеграции тюркских народов Центральной Азии.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, Дивану лугатит-тюрк, Караханиды, тюркские племена, этногеография, карлук, чигиль, ягмо, аргу, тухси.

Abstract: This article analyzes the role of Mahmud al-Kashgari's XI-century work "Diwan Lughat al-Turk" as a source for studying the ethnogeography of Turkic tribes in Central Asia. The territorial distribution, socio-political organization, economic activities, and cultural integration of the Karluk, Yagmo, Chigil, Argü, Tuxsi, and Khalaj tribes are examined. Differences in language and dialects among these tribes, recorded by Mahmud al-Kashgari, are analyzed in relation to the common Turkic dialect. Furthermore, the political alliances of the tribes within the Kara-Khanid state, processes of integration between nomadic and sedentary populations, and issues of ethnic intermixing are considered. The study also explores the periodic settlement patterns of the tribes, their mutual political and cultural interactions, and their role in shaping a common Turkic language and ethnic identity. During the formation of the Kara-Khanid state, tribal alliances and their contributions to political stability and economic power are identified as significant factors. Accordingly, "Diwan Lughat al-Turk" should be regarded as a unique source enabling scholarly analysis of the ethnogeography, linguistic history, and cultural integration processes of Turkic peoples in Central Asia.

Keywords: Mahmud al-Kashgari, Diwan Lughat al-Turk, Kara-Khanids, Turkic tribes, ethnogeography, karluk, chigil, yagmo, argü, tukhsi

Kirish. Markaziy Osiyo xalqlarining o'rtasidagi asrlar tarixi va etnografiyasini o'rganishda yozma manbalar ichida Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari alohida o'rin tutadi. XI asrda yaratilgan ushbu nodir asar nafaqat tilshunoslikka oid lug'at sifatida, balki o'z davrining etnografik, geografik va tarixiy-ensiklopedik manbasi sifatida ham beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, Mahmud Koshg'ariy asarni yozishda Yettisuvdan Enasoygacha, sharqda Xitoy devorigacha, g'arbda esa Orol dengizi va Ural tog' oldi hududlarigacha bo'lgan keng makonda istiqomat qilgan ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turkiy qabilalar, shuningdek, ayrim shahar aholisining materiallariga tayangan. Bu holat asarning geografik qamrovi va undagi ma'lumotlarning ishonchliligini yanada oshiradi.

"Devonu lug'otit turk" Markaziy Osiyodagi turkiy xalqlarning etnogeografiyasini o'rganishda ham muhim manbalardan biri hisoblanadi. Asarda muallif turkiy etnografik guruhlar - xususan, qarluq, yag'mo, chigil, o'g'uz kabi qabilalarning hududiy joylashuvi, o'zaro yaqinligi hamda ayrim farqlari haqida muhim izohlar keltiradi. Ushbu ma'lumotlar o'rtasidagi asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan etnik jarayonlarni, qabilalararo aloqalar va ularning siyosiy-hududiy uyushmalarini tadqiq etishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Mahmud Koshg'ariy yashagan davrda Qoraxoniylar davlatining hududi Yettisuv, Isfijob viloyati, Shosh vohasi, Sharqiy Turkistonning g'arbiy qismi hamda Farg'ona vodiysini o'z ichiga olgan bo'lib, ushbu makonlar qadimdan turkiy qabilalarning yashash va ko'chib yuradigan yaylovlari hududlari hisoblangan. VI-VIII asrlarda ushbu hududlarda *dulu*, *nushibi*, *az*, *uz* kabi turkiy qabilalar istiqomat qilgan. Keyingi davrlarda, ya'ni VIII-X asrlarga kelib, ushbu

makonda o'g'uz, qarluq, chigil, xalach va yag'mo qabilalari yetakchi o'rin tutgan. X-XI asrlarda esa *qipchoq* qabilalarining kirib kelishi mintaqa etnik-geografik manzarasini yanada murakkablashtirgan. Ushbu holat Qoraxoniylar davlati hududida turkiy qabilalarning etnik manzarasini yanada rang-barang va ko'p qatlamli bo'lishiga sabab bo'ladi.

MAQSAD VA VAZIFA

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari asosida XI asr Markaziy Osiyosida yashagan turkiy qabilalarning etnogeografik manzarasini ilmiy jihatdan tahlil qilish hamda Qoraxoniylar davlati tarkibida mavjud bo'lgan qabilalarning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotdagi o'rni hamda ahamiyatini aniqlashdan iboratdir. Mazkur maqsad doirasida asarda qayd etilgan turkiy qabilalarning hududiy joylashuvi tizimli ravishda o'rganilib, ularning tarixiy ko'chib yurish yo'nalishlari va joylashuv xususiyatlari aniqlanadi. Shuningdek, Qoraxoniylar davlati siyosiy tuzilmasida qabilalarning tutgan o'rni, ularning ijtimoiy-siyosiy faoliyati, o'zaro aloqalari va ittifoq munosabatlari tahlil etiladi. Shu bilan birga, qabilalarning iqtisodiy faoliyati, turmush tarzi va til xususiyatlari etnogeografik kontekstda yoritilib, turkiy qabilalar o'rtasidagi etnik-madaniy munosabatlar orqali Markaziy Osiyoda umumiy etnogeografik makonning shakllanish jarayoni ilmiy asosda tadqiq etiladi.

TADQIQOT USULLARI

Ushbu maqolada tarix, manbashunoslik, etnografiya, geografiya, tilshunoslik sohalarida o'zida mujassamlashtirgan holda fanlararo yondashuv nazariyasidan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida *manbalarni tanqidiy tahlil qilish* - "Devonu lug'otit turk" asari va boshqa XI asr manbalari orqali turkiy qabilalarning hududiy, siyosiy va madaniy holatini aniqlandi; *etnogeografik taqqoslash* - qabilalarning hududiy joylashuvi va ularning qo'shni qabilalar bilan aloqalari o'rganilib, XI asr Markaziy Osiyodagi etnik manzara qayd etildi; *tarixiy-siyosiy tahlil* - Qoraxoniylar davlati tarkibidagi qabilalarning siyosiy uyushmasi va ittifoq tuzilmasi, shuningdek, davlat boshqaruvi va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikdagi roli tadqiq etildi; *strukturaviy-kontekstual tahlil* - qabilalarning tarixiy o'zgarishlari, hududiy ko'chib yurishlari va etnik identifikatsiyalari XI asr kontekstida baholandi; kabi usullardan foydalanildi.

Ushbu usullar va fanlararo yondashuv orqali maqolaning Markaziy Osiyodagi turkiy qabilalar etnogeografiyasini o'rganishdagi ilmiy asos yaratilib, Qoraxoniylar davlati tarkibidagi etnik siyosat va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni yaxlit tahlil qilish harakat qilindi.

NATIJALAR VA MULOHAZA

"Devonu lug'otit turk" asari o'z davri aholi tarkibi haqida ma'lumotlar beradi, unda chigil, qarluq, tuxsi, yag'mo, qipchoq, qirg'iz, arg'u, jumul, uyg'ur, tanut, o'g'uz, xo'tanliklar kabi ayrim etnik birliklar va ularning yashash hududlari tasvirlangan. Biroq Mahmud Koshg'ariy bu aholini aynan Qoraxoniylar davlati

tarkibiga mansub deb to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmagan¹. Bu bog'liqlik masalasi "Devon"da tilga olingan etnik nomlarni boshqa manbalardagi geografik ma'lumotlar bilan solishtirish orqali oydinlashadi.

Qoraxoniylar davlatining etnik-siyosiy asosi turkiy qabilalarning ittifoqiga tayanib qurilgan bo'lib, bu davlatchilik an'analari ushbu qabilalar uchun yangi emasligini ko'rsatadi. Aksincha, Qoraxoniylar davlati ilgari turkiy davlat tuzilmalarining merosxo'ri sifatida davlat boshqaruvi, hududiy tashkilot va etnik munosabatlar sohasidagi boy tajribalarni tadrijiy rivojlantirgan.

XI asr Markaziy Osiyo etnogeografiyasi haqida mulohaza bildirar ekanmiz, ushbu davrda mintaqada muhim o'rin tutgan *qarluq* qabilalari ittifoqini alohida qayd etish lozim. Sababi, ushbu davrlarga qadar *qarluqlar* nafaqat Sirdaryo va Amudaryo oralig'ida, balki mintaqaning shimol va shimoliy-sharqiy hududlarida ko'chib, boshqa elatlarning tarkibiga kirgan. Xususan, al-Mas'udiy (IX asr oxiri–X asr o'rtalari) Orol dengizi yaqinidagi cho'llarda yashovchi *o'g'uzlar* bilan bir qatorda qarluqlarni ham tilga oladi². Mahmud Koshg'ariy *qarluqlar* haqida "*Ular turklarning bir turi bo'lib, lardan boshqadir*" deya ma'lumot beradi³.

Shuningdek, *qarluqlar* haqida X asrda yaratilgan yozma manbalar ham muhim etnogeografik ma'lumotlarni o'zida mujassam etgan. Jumladan, "Hudud al-olam" asarida *qarluqlar* egallab turgan hudud sharqda Tibet, g'arbda *g'uzlar*, shimolda *chigil* va *to'g'uz-o'g'uz* qabilalari, janubda esa Movarounnahr o'lkalari bilan chegaralangani qayd etiladi⁴.

K.Sh.Shoniyozov qarluqlarni ularning joylashuv makoniga qarab to'rt asosiy guruhga ajratadi. Birinchi guruh Ili daryosining shimolida joylashgan etnik jamoani tashkil etgan. Ikkinchi guruh Hangay tog'lari etaklari va Tannu-Ola mintaqalarida istiqomat qilgan. Uchinchi guruh Sharqiy Turkistonning g'arbiy hududlarida shakllangan bo'lsa, to'rtinchi guruh Toxariston va Hindistonning shimoliy o'lkalarida vujudga kelgan etnik jamoalardan iborat edi⁵. Ushbu ma'lumotlar qarluqlarining keng hududiy tarqalishini va ularning etnogeografik jihatdan turli muhitlarga moslashganligini ishora qiladi.

Shu bilan birga, "Devon"da keltirilgan ma'lumotlar qarluqlarni mustaqil yetakchi qabila sifatida emas, balki ayrim hollarda boshqa qabilalarga tobe bo'lgan, *turkmanlar* tarkibiga kiruvchi etnik guruh sifatida tasvirlaydi. Xususan, Mahmud Koshg'ariy: "*qarluq turkmanlarining bir guruhi. Ular ko'chmanchi*

¹ Qo'ldashev S. "O'zbek davlatchiligi tarixi: "Devoni lug'otit turk" davlat boshqaruvi bo'yicha muhim manba. –Diss. tar. fan bo'yicha falsafa doktori. –Toshkent, 2025. –B. 53.

² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент: Шарқ, 2001. –Б. 266.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. –Б. 498.

⁴ Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиқ тизимининг хусусиятлари. –Дисс. тар. фан. номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 49.

⁵ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 340.

bo'lib, o'g'uzlardan boshqa, ular ham turkmandir" deb ta'kidlaydi¹. Ushbu ma'lumotlar *qarluq* qabilasining Qoraxoniylar davlati doirasidagi o'rni va maqomi vaqt o'tishi bilan o'zgarib borgani, ularning etnogeografik va etno-ijtimoiy holati dinamik xarakterga ega bo'lganini ko'rsatadi.

XI asrga kelib, ya'ni Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarini yozgan davrda, *qarluq* qabilasining turkiy qabilalar ittifoqi doirasidagi yetakchi mavqei ma'lum darajada susaygan bo'lishi ehtimoldan holi emas. Biroq Mahmud Koshg'ariy tomonidan qarluqlarni turkmanlarning bir toifasi sifatida qayd etilishi ilmiy jihatdan muayyan baxsli masalalarni keltirib chiqaradi. Ehtimol, muallif bu bilan butun *qarluq* etnosi emas, balki turkmanlar tarkibida yashagan *qarluq* qabilasiga mansub ayrim guruhlarini nazarda tutgan bo'lishi mumkin. Ushbu holat qarluqlarning etnik maqomi va ijtimoiy-siyosiy o'rni XI asrga kelib bir xil emas, balki hududiy va siyosiy sharoitga bog'liq holda farqlangan bo'lishi mumkinligi haqidagi mulohazalarni keltirib chiqaradi².

Qoraxoniylar davlati etnik tarkibida *qarluqlar* bilan bir qatorda *chigil* va *xalach* qabilalari ham muhim o'rin tutadi. Chigil qabilasi IX–XI asrlarda Issiqko'l atrofida yashagan. "Hudud al-olam"da yozilishicha, *chigillar* qarluqlarning shimolida va Issiqko'lning janubida yashagan. "Devonu lug'otit turk" asarida qayd etilishicha, "chigil – Barsixon janubidagi Qiyas shaharchasi, Taroz yaqinidagi chigil shaharchasi va Qo'shg'ar yaqinidagi bir qancha qishloqlarda yashagan uch elatning nomidir"³. Barsixon shahri "Hudud al-olam"da qayd etilishicha, Issiqko'lning janubida joylashgan bo'lsa, Qiyas Issiqko'lning janubiy-sharqidagi shaharlardan biri edi. Shuningdek, Mahmud Koshg'ariy Qiyasni *tuxsi* va *chigil* shaharlaridan biri deb ta'riflaydi⁴. Ushbu ma'lumotlar chigillarning Qoraxoniylar davlati hududida keng geografik makonda joylashganligini ko'rsatadi.

Chigillarning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lib, ularning iqtisodiy hayoti qoramol, qo'y-echki va ot-yilqi boqishga tayangan. Shu sababli ularning katta qismi ko'chmanchi chorvador sifatida o'tovlar va kapalarda yashagan. Biroq shahar va qishloqlarda istiqomat qilgan chigil guruhlarini orasida dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan yarim o'troq aholi ham mavjud edi. Chigil qabilasi Qoraxoniylar davlati siyosiy, iqtisodiy va harbiy hayotida muhim o'rin tutgan. Ular totemi hisoblangan "arslon" atamasining xoqonlar unvonlarida qo'llanilishi ham bu qabilaning nufuzidan dalolat beradi. Shu bilan birga,

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 439.

² Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиги тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 47.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 343.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1963. –Б. 187.

chigillardan tashkil topgan maxsus harbiy bo‘linmalar xoqonlarning harbiy yurishlarida faol ishtirok etgan¹.

Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida qayd etilgan yana bir etnonim *xalaj* bo‘lib, ular Talas vodiysida (uning yuqori qismida) joylashgan. Xalajlarning qishki joylari esa Taroz shahrining sharqida edi. E‘tiborlisi, Yettisuvda *xalajlar* son jihatidan uncha ko‘p bo‘lmagan. Mahmud Koshg‘ariyning ma‘lumotlarida Yettisuvda xalajlarning faqat ikki guruhi joylashgan². Ular ham *chigillar* kabi Qoraxoniylar davlati siyosiy hayotida faol ishtirok etgan va ushbu davlatning etnik-siyosiy poydevorini shakllantirishda muayyan o‘rin tutgan. Keyingi davrlarda xalajlarning bir qismi Movarounnahrning markaziy viloyatlariga kirib kelib, mahalliy o‘troq aholi bilan aralashgan holda tadrijiy ravishda o‘troqlashib borgan.

“Devon”da qayd etilgan yana bir etnik birlik nomi *tuxsi* bo‘lib, ular turkiy qabilalardan biri sifatida asosan Issiqko‘lning janubiy qismida, Qiyas shahri atrofida istiqomat qilgan. Mahmud Koshg‘ariy tuxsilarni *yag‘mo* va *chigil* qabilalari bilan yaqin aloqada, o‘zaro aralash holda yashaganini ta’kidlaydi³. U til xususiyatlarini izohlar ekan, *tuxsi*, *chigil* va *yag‘mo* qabilalarining til jihatdan deyarli farq qilmasligini qayd etadi.

“Devonu lug‘otit turk” asarida ushbu qabilalarning xo‘jalik faoliyati va turmush tarzi o‘rtasida ham yaqinlik mavjudligi haqida ma‘lumotlar berilgan. Jumladan, Mahmud Koshg‘ariy “bista” atamasini izohlar ekan, uning savdo-sotiq bilan bog‘liq xizmat turini ifoda etishini qayd etib, bu kabi xo‘jalik amaliyotini *tuxsi*, *chigil* va *yag‘mo* qabilalari orasida shaxsan kuzatganini ta’kidlaydi⁴. Ushbu ma‘lumotlar tuxsilarining nafaqat til, balki iqtisodiy faoliyat jihatidan ham qo‘shni qabilalar bilan umumiylikka ega bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, asarda *tuxsi* qabilasining *chigil* va *yag‘mo* qabilalari bilan yondosh hududda yashagani, ularning tili, fe‘l-atvori va turmush tarzi yaqin ekanligi ta’kidlanadi. Shu bilan birga, Mahmud Koshg‘ariy tuxsilarni yirik qabilalarga yaqin, ammo son jihatdan nisbatan kichik etnik guruh sifatida tavsiflaydi.

Yag‘molarning salmoqli qismi (IX asr oxiri – X asr boshlarida) bir necha guruhlariga bo‘linib, Qashgar, Tangritog‘ tog‘larining sharqiy va janubi-sharqiy yon bag‘irlarida, Norin daryosining yuqori oqimiga kelib o‘rnashadilar. Bularning kichik bir guruhi Turfan havzasida ham yashagan. Yag‘molarning asosiy mashg‘uloti chorvachilik bo‘lib, ularning ot va yilqilari ko‘p bo‘lgan. Shu o‘rinda, Yag‘molarning Farg‘onaning shimoliy mintaqalari va unga tutash hududlarda bu yerda yashovchi qabilalar bilan doimiy madaniy aloqalari bo‘lgan. Mahmud Koshg‘ariy qayd

¹ Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиқ тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 51.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 422.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 93.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 52.

etishicha, “*tillarning yengili o‘g‘uzcha*¹, *eng to‘g‘risi, yaxshisi – yag‘mo, tuxsi qabilalarining tili...*” deb yozgan edi. Shu bilan birga, u *yag‘mo* tilining Sirdaryo sohillarida va Ili-Chu oralig‘ida yashovchi *arg‘u* qabilasi tiliga yaqinligini aniq qayd etgan². Ushbu ma‘lumotlar *yag‘molarning* Qoraxoniylar davlati etnik-madaniy tarkibida muhim o‘rin tutganini va ularning qo‘shni turkiy qabilalar bilan til va madaniyat jihatidan yaqin ekanligini ko‘rsatadi.

Qoraxoniylar davlati tarkibidagi yirik turkiy qabilalardan yana biri *arg‘ular*dir. *Arg‘ular* qadimiy turkiy qabilalar qatoriga kirib, tadqiqotchi N.A.Aristov *arg‘u* va *basmil* qabilalarini bir qabilaning ikki xil nomlanishi sifatida talqin qiladi. Bu so‘zlarning ma‘nosi “*aralash*”, “*qo‘shilgan*”, ya‘ni bir qancha urug‘lardan tashkil topgan deganidir³. Biroq Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida *arg‘u* va *basmil* qabilalarini alohida-alohida tilga olib, ularga mustaqil tarzda ta‘rif beradi⁴. Bu esa ushbu qabilalarning etnik jihatdan yaqin bo‘lishi mumkinligini istisno etmagan holda, ularni bir xil qabila sifatida to‘liq aynilashga ehtiyotkorlik bilan yondashish zarurligini ko‘rsatadi.

Turkiy qabilalarning etnogeografik tarixi tahlil etilganda, har bir qabilaning o‘ziga xos ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlarni boshdan kechirganligi aniq bo‘ladi. Ayrim yirik qabilalarning o‘zaro birlashib davlat tashkil etishi natijasida qo‘shni va nisbatan kichik qabilalar ular tarkibiga singib ketgan, ba‘zida esa hatto o‘z etnik nomini ham o‘zgartirgan holatlar kuzatiladi. Shuningdek, tarixiy jarayonlarda yagona bir qabilaning ijtimoiy-siyosiy beqarorlik yoki hududiy o‘zgarishlar ta‘sirida bir necha guruhlariga bo‘linib, turli hududlarga tarqalishi ham tabiiy hol sifatida namoyon bo‘lgan⁵. Bu kabi jarayonlar etnik guruhlarining nomlanishi va identifikatsiyasida o‘zgarishlar yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, turkiy qabilalar va etnik guruhlarining kelib chiqishi tarixini o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biri bo‘lib, ayrim qabilalar haqidagi ma‘lumotlar hozirga qadar juda cheklangan holda saqlanib qolgan. Ana shu holatni inobatga olgan holda aytish mumkinki, *arg‘u* va *basmil* qabilalarining bir etnik negizga ega bo‘lib, bir qabilaning ikki xil nom bilan atalib kelinishi ehtimoldan xoli emas⁶. Bu ehtimol etnogeografik harakat, siyosiy tobelik va manbalardagi terminologik tafovutlar bilan izohlanishi mumkin.

Mahmud Koshg‘ariy ma‘lumotlariga ko‘ra, *arg‘u* qabilasi asosan Isfijob va Bolasag‘un shaharlarining o‘rtasidagi shaharlarda va qishloqlarda istiqomat qilgan hamda ushbu hududlarda katta siyosiy-ijtimoiy nufuzga ega bo‘lgan. “Devonu

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 268.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 66.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 354.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девони луғотит турк. Индекс-луғат. –Б. 391-392.

⁵ Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиқ тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 53.

⁶ Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиқ тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 54.

lug‘otit turk”da keltirilgan ma‘lumotlar arg‘ularning hozirgi Chimkentdan To‘qmoqqa qadar bo‘lgan hududlarda, shuningdek, butun Farg‘ona vodiysida tarqalgan holda yashaganini ko‘rsatadi. X asr oxiri - XI asr boshlarida Yettisuvda joylashgan arg‘ularning salmoqli qismi Toshkent vohasi va Farg‘ona vodiysiga kelib yashaydilar. Arg‘ular nafaqat demografik jihatdan, balki davlat boshqaruvida ham faol ishtirok etgan etnik guruh sifatida namoyon bo‘lgan. Biroq XI asrga kelib, *arg‘u* qabilasi o‘zining ilgari siyosiy va ijtimoiy mavqeiini ma‘lum darajada yo‘qotgan. Shunga qaramay, ular yuqorida qayd etilgan hududlarda yashashda davom etgan.

Mahmud Koshg‘ariy asarida nafaqat Markaziy Osiyodagi turkiy qabilalar, balki ularga qo‘shni bo‘lgan forsiyzabon etnoslarning ham hududiy joylashuvi qayd etilgan. Xususan, muallif asarida turkiylar bilan yonma-yon yashagan qabila sifatida *sug‘dliklar* tilga olinadi. U yozishicha, *turklar* va *sug‘dliklar* bir-birining tilini bilgan. Ayniqsa, Yettisuvda yashovchi *sug‘dak*, *kanjak* va *arg‘ular* har ikki til – *sug‘d* va *turkiy* tilida barobar gaplashganlar¹. Ikki tilni – *sug‘d* va *turkiy*, keyinchalik *tojik* tilida so‘zlovchi aholi Movarounnahrning shahar va qishloqlarida ham oz bo‘lmagan.

Arab va forsiy tilli manbalarda qayd etilishicha, turkiy xalqlar qaysi hududda yashamasin, *sug‘diylar* ham o‘sha yerda yashab kelganlar. Shu sababli Mahmud Koshg‘ariy (XI asr) o‘z davrida keng tarqalgan quyidagi xalq maqolini keltiradi: “*Totsiz (sug‘dsiz) turk bo‘lmas, boshsiz bo‘rk bo‘lmas*”². Boshqacha qilib aytganda, bosh qalpoqsiz bo‘lmagandek, turk ham *sug‘dsiz* bo‘lmagan, deya turk-*sug‘d* munosabatlari simbiozi uzoq tarixiy jarayonlar borib taqalishiga ishora qiladi.

O‘z navbatida, turkiy aholi bilan shaharlarda va qishloqlarda birga yashagan *sug‘diylar* (*sug‘daklar*) *sug‘d* va *turk* tillarini baravar bilganlar. Mahmud Koshg‘ariy yozishicha: “*Bolasag‘unliklar sug‘dcha va turkcha so‘zlashadilar. Taroz va Madantulbayza shaharlarining xalqi ham sug‘dcha, ham turkcha gaplashadilar*”³. Bu ma‘lumotlar turkiy va *sug‘diylar* o‘rtasida ikki tilli muloqotning keng tarqalganini hamda ularning madaniy hamjamiyatda faol ishtirok etganini ko‘rsatadi.

“Devonu lug‘otit turk” turkiy qabilalar tili va lahjalarining hududiy tarqalishini, umumturkiy dialektning shakllanishini, shuningdek, madaniy hamkorlik va ijtimoiy integratsiya jarayonlarini yoritadi. Bu ma‘lumotlar Markaziy Osiyoda etnolingvistika, tarixiy va etnografik tadqiqotlar uchun asosiy manba vazifasini o‘taydi. Shuningdek, ushbu davrda mintaqada to‘liq identiklikka ega yagona turkiy etnos bo‘lmagan kabi, mukammal shakllangan umumiy turkiy til ham mavjud bo‘lmaganligiga ishora qilinadi. Bu holat, avvalo, ushbu davrda turkiy aholi o‘rtasida qabilaviy va hududiy lahjalar kuchli saqlanib qolganligi bilan izohlanadi.

Mahmud Koshg‘ariyning diqqat e‘tibori asosan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi turkiy qabilalar tiliga qaratilgan bo‘lib, Farg‘ona, Toshkent vohasi, Zarafshon hamda Qashqadaryo–Surxon vohalarida istiqomat qilgan turg‘un aholi

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 65.

² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 262.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 262.

til xususiyatlarini maxsus o'rganish uning asosiy vazifasiga kirmagan. Biroq u ushbu hududlarni umumiy holda "*Xoqoniya o'lkasi*" deb atab, bu yerda yashovchi turkiy xalqlarning tilini nisbatan ravon, ochiq va me'yoriy turkcha sifatida baholaydi. Bu esa Qoraxoniylar hududida umumturkiy til muhitining mavjud bo'lganini anglatadi.

Shu bilan birga, Mahmud Koshg'ariy asarida qabilaviy lahjalar mavjudligi ham aytib o'tilgan. U "*qay, yobaku, basmil, totor qabilalarining har birining tili o'ziga xosdir, shu bilan birga ular turkchani yaxshi biladilar,*" deb ta'kidlaydi¹. Bu ma'lumotdan ko'rinib turibdiki, mazkur qabilalar turkiy zabon etnoslar bo'lib, ular umumturk tilidan tashqari o'z qabilaviy lahjalariga ham ega bo'lgan. Demak, XI asrda til birligi to'liq bir xil shaklda emas, balki ko'p qatlamli – umumturk va mahalliy lahjalar uyg'unligi asosida qaror topgan.

Qarluqlar Qoraxoniylar hukmronlik qilgan hududlarda *yag'mo, arg'u, tuxsi, yobaku* kabi boshqa turkiy qabilalar ham yashagan bo'lib, ularning lahjalari *qarluq-chigil* dialektidan ma'lum darajada farq qilgan. Mahmud Koshg'ariy bu farqlarni qayd etar ekan, shuni ham ko'rsatadiki, *qarluq-chigil* dialekti ushbu hududda yetakchi til asos sifatida shakllanib borgan. Ayni shu dialekt keyinchalik umumiy elat tili funksiyasini bajarib, turli qabilaviy lahjalarni birlashtiruvchi omilga aylangan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, qabilalar tillaridagi farqlar ularni yagona etnik birlik – keyinchalik shakllangan *o'zbek elati* tarkibiy qismi sifatida baholashga to'sqinlik qilmaydi. Chunki X–XI asrlarda qabilaviy va hududiy lahjalar bilan bir qatorda, barcha turkiy aholi uchun tushunarli bo'lgan umumiy dialekt mavjud bo'lgan. Bu dialekt aynan *qarluq-chigil* asosida qaror topgan edi².

Uyg'urlar haqida so'z yuritar ekan, Mahmud Koshg'ariy "*ularning tili turkchadir, lekin o'zlari o'zaro so'zlasha oladigan yana bir boshqa tillari ham bor,*" deb ta'kidlaydi³. Ushbu fikrdan kelib chiqib, uyg'urlar orasida ham umumturk til bilan birga qabilaviy yoki mahalliy nutq shakllari mavjud bo'lgan, degan xulosa chiqarish mumkin. Olimning asarida o'ziga xos etnogeografik yondashuv yaqqol ko'rinadi. Uning qayd etishicha, shahar madaniyati va fors-tojik aholisi bilan kam aloqada bo'lgan, vohalardan tashqarida yashovchi ko'chmanchi aholi tili nisbatan "*eng to'g'ri va aniq til*" hisoblangan. Bu holat tilning geografik muhit, xo'jalik turi va etnik aloqalarga bog'liq holda shakllanganini ko'rsatadi.

Umuman olganda, "Devonu lug'otit turk" asarida keltirilgan ma'lumotlar XI asr turkiy jamiyatida til birligi qabilaviy xilma-xillik, hududiy tafovut va umumturkiy aloqa vositasi uyg'unligi negizida shakllanganini ochib beradi. Asar turkiy xalqlarning etnogeografiyasi va til tarixi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yoritib beruvchi nodir manba sifatida katta ilmiy qiymatga ega.

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 65.

² Шониёзов К. Ўзбек халқининг ш ақлланиш жараёни... –Б. 319.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 65.

Qoraxoniylar davlati tarkibidagi qabilalar masalasi jamiyat va davlat tarixi uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan muhim omil hisoblanadi. Qabilalarning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniy taraqqiyoti hamda ularning o'zaro birlashganlik darajasi mavjud davlatning barqarorligi va rivojini ta'minlab bergan. Shu boisdan, hozirgi zamon ilmiy tadqiqotlarida turkiy davlatlar tarixini o'rganish ularning tarkibidagi har bir qabilaning etnik tarixi va etnogeografik xususiyatlarini tahlil qilish bilan uzviy bog'liq holda olib borilishi lozim.

Chunki har bir qabila davlatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ma'lum darajada o'z o'rniga ega bo'lib, hududiy va etnik uyushma sifatida davlat tuzilmasining muhim tarkibiy qismi hisoblangan. Shu sababli, davlat tarkibidagi har bir qabilaning son jihatdan katta yoki kichik bo'lishidan qat'iy nazar, uning davlat faoliyatidagi ishtiroki inobatga olinishi zarur.

Bu esa Qoraxoniylar davlati etnik tarkibini o'rganishda qabilalar masalasiga siyosiy hokimiyat va etnik makon o'rtasidagi uzviy bog'liqlik nuqtai nazaridan yondashish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Vaholanki, Qoraxoniylar kabi yirik davlatning vujudga kelishi va rivojida bir yoki ikki qabilaninggina ishtiroki bo'lmagan. Dastlab mazkur siyosiy tuzilma qabilalar ittifoqi shaklida qaror topgan bo'lib, keyinchalik unga *yag'mo*, *arg'u*, *tuxsi* va boshqa ko'plab turkiy qabilalar qo'shilishi natijasida ittifoqning ham son jihatdan, ham siyosiy-ijtimoiy nufuzi oshib bordi. Ana shu jarayonlar zahirida Qoraxoniylar davlati shakllanib, mustahkam davlat tuzilmasiga aylandi. Yuqorida qayd etilgan har bir qabilaning tarixiy yo'li ushbu jarayonlarni yaqqol namoyon etadi.

Shu bois, turkiy davlatlarning davlatchilik taraqqiyoti bosqichlari va ularga xos xususiyatlarni inobatga olgan holda masalaga yondashish yanada ilmiy va xolis xulosalar chiqarish imkonini beradi. Afsuski, ayrim tadqiqotlarda mazkur jihat yetarli darajada hisobga olinmaganligi sababli davlat tarixi bilan bog'liq ayrim masalalar biryoqlama talqin etilgan va ma'lum darajada murakkablashib ketgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Qoraxoniylar davlati turkiy qabilalarning o'zaro siyosiy ittifoqi va uyushmasi asosida tashkil topgan. Uni ma'lum bir qabilaning tarixi bilan bog'lab izohlash ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Albatta, davlat tarkibida ayrim qabilalarning nufuzi yuqori bo'lgan, biroq davlatning yashovchanligi, siyosiy barqarorligi va harbiy-iqtisodiy qudrati uning tarkibidagi barcha qabilalarning o'zaro hamkorligi va manfaatlar uyg'unligi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Davlat tarkibidagi qabilalar soni va nufuzining ortishi, shuningdek, Movarounnahrning o'troq aholisi bilan etnik-madaniy va iqtisodiy aloqalarning kuchayishi natijasida etnik konsolidatsiya jarayonlari jadallashdi. Bu esa davlat boshqaruv tizimida ham muhim o'zgarishlarni taqozo etdi: endilikda boshqaruv faqat alohida qabilalar manfaatiga emas, balki hududda yashovchi ko'chmanchi va o'troq aholining umumiy manfaatlariga tayana boshladi.

Demak, Qoraxoniylar davlati qarluq xoqonlari boshchiligida shakllangan ko'p qabilali siyosiy uyushma sifatida o'z taraqqiyoti davomida Sharqiy Turkiston,

Yettisuv va Movarounnahr hududlaridagi ko'chmanchi va o'troq aholini yagona siyosiy makon doirasida birlashtirdi. Davlat tarkibidagi ayrim qabilalar kuchli etnik-madaniy jarayonlar ta'sirida mahalliy aholiga singib, o'z etnik nomlarini yo'qotgan bo'lsalar-da, mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojida muhim o'rin tutib, tarixiy jarayonlarda faol ishtirok etdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Қ. Содиков. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2017. –488 б.
2. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. – 499 б.
3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1961. – 429 б.
4. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1963. – 464 б.
5. Маҳмуд Кошғарий. Девони луғотит турк. Индекс-луғат. – 496 б.
6. Маҳмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиқ тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –138 б.
7. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 464.
8. Mahmud Kaşğarının “Divani lügət-it-türk” əsərində etnonimlər, Bakı, 2009, “GARİSMA” MMC, 110 s.
9. Qo'ldashev S. “O'zbek davlatchiligi tarixi: “Devoni lug'otit turk” davlat boshqaruvi bo'yicha muhim manba. –Diss. tar. fan bo'yicha falsafa doktori. –Toshkent, 2025. – 177 b.

“DEVONU LUG‘ATI-T-TURK”DAGI AYRIM FRAZEOLGIK BIRLIKLARNING KONSEPTUAL TADQIQI

SHAHNOZA TO‘LAGANOVA

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Maqolada qadimgi turkiy yodgorliklarda uchraydigan frazeologik birliklarning semantik, metaforik va konseptual xususiyatlari tahlil qilingan. Unda ayrim frazeologik birliklar tarkibidagi ifodalar jismoniy harakatdan ijtimoiy-axloqiy tushunchaga o'tish jarayoni yoritiladi. Tadqiqot qadimgi turkiy tafakkurda jismoniy belgi (ko'z, bosh, ko'ngil)lar insonning ichki holati, irodasi va munosabatini ifodalovchi asosiy konsept sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Frazeologizmlarda tana holatlari — bo'ysunish, sadoqat, sodiqlik, hissiy jo'shqinlik, hasad, nafrat kabi ma'nolarning timsoliga aylangani qayd etiladi. Shuningdek, ushbu metaforik modellar keyingi davr